

типології, особливого характеру випусків борисфенов, монет Деметра-лучник від соціального положення мікселінів як сторожі кордонів Ольвійського полісу і стану їх взаємовідносин з ольвіополітами. Як робоча гіпотеза запропоновано трактувати чеканку борисфенів як спеціальні випуски, що призначались для утримання загонів мікселінів.

V.P. Alekseev

ON «SCYTHIAN ARMS» ON OLBIA'S COINS AND ON ETHNIC AFFILIATION OF AN ARCHER ON COINS WITH THE NAME ΣΩΣΤΡΑ

The paper shows that Scythian arms on Olbia's coins should be considered as arms, which belong to mix-Hellenes as a symbol of their allied and friendly ties with citizens of Olbia rather than to the Scyths or citizens of Olbia, in view of the character of Olbia's relations with the local population in the period from the last quarter of the IV century BC till the end of the III century BC. On the reverse side of coins "Demeter-archer", the image of a male figure dressed in a Scythian suit is comprehended as that of a mix-Hellene, a representative of a new form of the military organization in Olbia's armed forces. The author establishes the dependence of the typology, a particular character of the issue of borysthene coins «Demeter-archer», and their turnover in the country on the social position of mix-Hellenes as guards of the boundaries of the Olbia city-state and on the condition of their interrelations with citizens of Olbia. As a work hypothesis, the author proposes to treat the coinage of borysthene coins as special issues intended for the keeping of military detachments of mix-Hellenes.

О. Колибенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЄВРЕЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ РУСЬКОМУ

В статті розглянуто питання локалізації єврейського некрополя в Переяславлі Руському.

Переяславль Руський був одним з найбільших політичних, економічних та культурних центрів Русі. Це велике місто, що виникло наприкінці X ст. на броді через р. Трубіж неподалік стратегічного Зарубського броду, було збудовано на місці важливого транспортного вузла, на перехресті двох шляхів: лівобережно-дніпровської транспортної магістралі та басансько-зарубського шляху¹. Розташування на Лівобережжі р. Дніпра, у безпосередній близькості до південно-східних кордонів держави, робило Переяславль зручним пунктом транзитної торгівлі як зі Сходом, так і з Півднем. Підтвердженням цього є численні археологічні знахідки, що ілюструють пріоритетні напрями торгівлі та певною мірою її асортимент. Про розмах торговельних операцій переяславського купецтва можуть свідчити монетно-речові скарби, виявлені на території міста та в найближчій окрузі.

Наприклад, у 1912 р. неподалік с. Дениси його мешканцем Тимофієм Форостовським знайдено скарб, до складу якого входили срібні прикраси, зливков у вигляді тригранної палички (139 г) та монети: дирхеми — 5325 (402 цілих, 4923 уламки); імітація дирхемів — 5 уламків; західноєвропейські монети — 41 (13 цілих, 28 уламків); візантійські — 3 уламки міліарісіїв Іоанна Цимісія (969—976); уламок мідної «варварської» імітації міліарісія Василя II та Константина VIII (976—1025); 2 індійські X ст.; дуже поганої збереженості римська монета, очевидно, Гордіана III; а також 6 срібників Володимира Святославовича II—IV типів (1 повний переламаний екземпляр та 7 фрагментів від 5 монет) і дефектний срібник Святополка Окаянного. Загальна маса скарбу — 8 фунтів 63 золотника (3544,791 г.). Скарб захований у 20-х роках XI ст.²

© О. КОЛИБЕНКО, 2001

У тому ж 1912 р. на березі р. Трубіж вище від міста знайдено речовий скарб. До його складу входили срібні позолочені речі: набивний медальйон із зображенням св. Миколая та написом ОА ΝΙΚΟΛΑΟΕ; уламки платівок із зображеннями звірів; наверх у вигляді голови дракона; окуття вінця чаші з імітацією кувачного напису (шрифту) XI ст. ³.

У 1896 р. поблизу с. Вітовці Переяславського повіту (сучасне с. Поділля Баршівського р-ну Київської обл.), у маєтку поміщиці О.В. Томачинської було виявлено скарб, до складу якого входили 2 золоті персні, 29 срібних монетних гривень та 4 срібні браслети ⁴.

У 1884 р. у дворі єврейської лікарні у Переяславі під час копання котловану для підвалу знайдено речовий скарб, що складався з 40 предметів, частина з яких зникла. До скарбу входили: срібний колт; 2 золоті сережки київського типу; понад 10 уламків срібних сережок київського типу; 3 золоті скроневі кільця; фрагменти срібно-го ланцюжка; скляний браслет ⁵.

Не підлягає сумніву, що частину з вищенаведених прикладів можна уважати купецькими скарбами, схованими в час небезпеки. Відомо, яку роль відігравали єврейські купці в житті значних центрів Русі. В руках трансєтнічного єврейського торговельного капіталу знаходилась міжнародна торгівля Хозарії — одного з найвпливовіших сусідів Руської держави на початковому етапі її існування ⁶.

Про постійне проживання євреїв на території руських міст свідчать різні джерела — давньоруські літописи, західноєвропейські хроніки, окремі топоніми. Найбільше таких відомостей збереглося стосовно столиці Русі — Києва. Це, наприклад, повідомлення літописів про пожежу у червні 1124 р., а також про пограбування у квітні 1113 р. київськими низами єврейського кварталу разом з дворами київської верхівки тисяцького Путятя Вишатича, соцьких, бояр ⁷. Сюди ж слід віднести й відомі з літописів топоніми від етнічного походження — «Жидове» та «Козаре». Це були назви двох районів Києва. Перший з них знаходився біля так званих Жидівських воріт ⁸. Очевидно, що свою назву ці ворота отримали від уже існуючого на час їх будівництва єврейського кварталу. Про існування єврейської громади у Києві уже в першій половині X ст. свідчать також такі джерела, як лист київських євреїв до одновірців про матеріальну допомогу для викупу з рук кредиторів Якова бар Хануки й листування іспанського візира Хасдая ібн Шафрута з хозарським царем Йосифом (954—961) ⁹.

Наявність у Києві на початку XII ст. синагоги підтверджується невідомими з інших джерел додатковими даними «Истории Российской» В.М. Татищева ¹⁰.

Ісаак з Чернігова згадується у праці англійського єврея Мошеса Ханессії, що жив у другій половині XII — на початку XIII ст. ¹¹. Ісаак з «Русії» фігурує в найдавнішому відомому джерелі з історії англійських фінансів — «Казначейських сувоях» (1180—1182) ¹².

За свідченням літопису, у Володимира на Клязьмі у липні 1174 р., після вбивства князя Андрія Юрійовича Боголюбського «і болгарі, і жидове, і всі погани... і ті більше плачуть по тобі...» ¹³.

Писемні джерела не зберегли прямих вказівок на постійне проживання в Переяславі Руському євреїв. Однак це зовсім не означає, що їх тут не було. Адже й відносно Києва, що був одним з найдавніших і найбільших центрів руського єврейства, відомі лише дві вищенаведені літописні згадки 1113 та 1124 рр.

Як відомо, Володимир Мономах, що близько 20 років був переяславським князем, опанувавши у 1113 р. київський великокнязівський стіл, став проводити політику обмеження лихварства. Вона значно відрізнялась від політики його попередника Святополка Ізяславовича, що, за свідченням В.М. Татищева, «був вельми срібнолюбним і скупим, задля чого жидам багато вольностей супроти християн дав і через що багато християн торгу і ремесел було позбавлено» ¹⁴.

Проте навряд чи такі дії Володимира Мономаха слід уважати «антиєврейськими», як це інколи подається в літературі ¹⁵. В основі, очевидно, все-таки було намагання пом'якшити соціальні протиріччя, спричинені подальшим розвитком феодалних відносин і грабіжницькою внутрішньою політикою Святополка Ізяславовича та його бояр.

Ще у першій половині XIX ст. у Переяславі було випадково виявлено свідчення про існування тут у домонгольський час єврейського некрополя. Влітку 1835 р. під час земляних робіт на Заальтицькому форштадті, зліва від дороги на Київ, у саду міського голови переяславського купця Д.О. Нового було знайдено кам'яну надмогильну плиту з написом староеврейською мовою. Напис на плиті вказував, що вона

поставлена над узголів'ям Мортха у 4976 р. за єврейським літочисленням, тобто у 1237 р. від Різдва Христового¹⁶.

На жаль, наявні картографічні джерела (плани Переяслава першої половини XIX ст.) не дозволяють точно локалізувати місце знахідки надмогильного каменю, яке вказує на розташування єврейського некрополя домонгольського часу. Очевидно, він займає одне з невисоких піднять, що знаходились між шляхами на Київ та Заруб і давньоруським курганним некрополем в ур. Альтицьке. Нині згадана територія повністю зайнята приватними садибами.

У XVII—XIX ст. місцевість, що розміщувалася на правому березі р. Альта (навпроти дитинця й «окольного міста»), а також на правому березі р. Трубіж, нижче від міста впадіння р. Альта, називалась «Заальтицьке передмістя», «Заальтицький форштадт», «Зайльтиця»¹⁷. Останній топонім все ще вживається.

Вперше невеликі археологічні дослідження тут проведено експедицією ПХДІКС у 1981 р. На вул. Можайській знайдено обмазку глинобитної печі житла та численні уламки кераміки XI ст. Крім того, у розкопі виявлено уламки «кружальних сковорідок», які автор розкопок визначив як місцеву, до того ж архаїчну особливість, і уважав за можливе датувати їх X ст.¹⁸. На нашу думку, в зазначеному місці було знайдено залишки такої ж печі, яку виявив Р.О. Юра у 1965 р. на території «окольного міста». Жаровня, чії уламки він знайшов біля печі та у її заповненні, — входила до конструкції верхньої частини печі й використовувалась для підсушування зерна¹⁹.

Фрагменти гончарного посуду XI — першої половини XIII ст. зафіксовано також на городах приватних садиб, що виходять до правого берега р. Трубіж на вул. Літописній, та на правому березі р. Альта — на городах садиб по пров. Котовського²⁰.

В ур. Лагері на правому березі р. Трубіж, навпроти ур. Оболонь, розвідками ПХДПІ у 1995 р. виявлено кераміку XI — першої половини XII ст.²¹. Це урочище відділене від іншої території Заальтиччя сухою долиною (старим руслом р. Трубіж).

Територією Заальтицького перегорода, вздовж долини правого берега р. Трубіж, проходив важливий шлях з Переяслава до Зарубського броду. Починаючись від Альтицьких воріт, шлях ішов приблизно за напрямком сучасної вул. Можайської, оминаючи з лівого боку останцеве підвищення (ур. Вітряна гора) з давньоруським курганним некрополем в ур. Альтицьке.

Від Альтицьких воріт відходив ще один шлях, що проходив вздовж правого берега р. Альта до Києва й відповідав у загальних рисах напрямку сучасної вул. Б. Хмельницького.

Отже, в зазначеній місцевості було виявлено житлово-господарський район Переяслава Руського — одне з його передмість, що займало територію між правими берегами річок Трубіж та Альта, обмежену курганними некрополями в ур. Альтицьке та Вигон. Власне передмістя, очевидно, охоплювало значно меншу площу, розташовуючись неширокими смугами вздовж двох вищезазначених шляхів, — від районного сучасного автовокзалу на правому березі р. Альта й до ур. Лагері на правому березі р. Трубіж. За цими межами слідів давньоруського культурного шару, як і окремих матеріалів давньоруського часу, — не виявлено. Орієнтовно площа цього передгорода — до 10 га. Ще 2—3 га займало поселення в ур. Лагері.

Матеріали досліджень дозволяють віднести виникнення цього передмістя до рубежу X—XI ст., а припинення його функціонування — до середини XIII ст. разом з тим під час розкопок та розвідок не було виявлено матеріалів, що були б якимось пов'язані з перебуванням у Переяславі євреїв. Слід зазначити, що систематичні дослідження згаданої місцевості ще попереду.

Серед численних мікротопонімів з околиць Переяслава, що побутують досі, є один, який, на перший погляд, має безпосереднє відношення до зазначеної теми. Мається на увазі назва південно-західної частини високого мисоподібного виступу плато II надзаплавної тераси Дніпра, де нині розташований музей просто неба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» в ур. Гора²². Ця назва — «Єврейське кладовище» — традиційно вживається стосовно згаданої місцевості мешканцями Переяслава літнього віку. Це місце перестали використовувати як єврейський цвинтар на початку XX ст.

Взагалі для Переяслава характерна багатовікова традиція існування некрополів на одних і тих же місцях. Так, три сучасних міських переяславських кладовища (Альтицьке, Ярмаркове та Підварське) розташовані безпосередньо на територіях трьох давньоруських курганних некрополів²³.

Проте розвідковими дослідженнями співробітників ПХДІКС у 1978 та 1991 рр. було виявлено факт розташування у південно-західній частині ур. Гора, тобто на місці єврейського цвинтаря ХІХ — початку ХХ ст. давньоруського селища. Його розміри 300 × (60—80) м (2,4 га). Товщина культурного шару 0,4 м. У теперішній час площа селища зайнята городами і об'єктами музею просто неба (корчма, садиби бондаря, гребінника). Під час розвідкових досліджень на поверхні було зібрано уламки кераміки ХІ—ХІІІ ст. Селище частково перекривало матеріали черняхівського часу²⁴. Ур. Гора згадується в літописах під 1149 р.²⁵.

Наведене заперечує можливість існування на цьому місці єврейського некрополя в ХІ — першій половині ХІІІ ст. Щоправда, за кількості метрів на схід від селища, у центральній підвищеній частині ур. Гора, в 1971 р. було випадково виявлено 3 поховання (1 тілопокладення та 2 тілоспалення) черняхівського часу й залишки 15 поховань (тілопокладень) у дерев'яних колодках, які, однак, не було спеціально досліджено²⁶. Разом з тим слід мати на увазі, що в згаданій частині ур. Гора, на нашу думку, розташовувався літописний «Звіринець»²⁷.

Таким чином, виникнення єврейського некрополя в ур. Гора слід датувати досить пізнім часом — ХІХ ст. На відміну від християнських некрополів Переяслава, тут відсутня багатовікова традиція здійснення поховань на одному місці. Очевидно, єврейський некрополь Переяслава Руського знаходився поряд з його Заальтицьким передмістям. Можливо, це вказує на розміщення саме тут єврейського кварталу. Однак, безсумнівно, питання локалізації єврейського некрополя домонгольського часу в Переяславі потребує подальших широких досліджень.

¹ Колибенко О.В. Розвиток містобудівельної структури Переяслава Руського у світлі археологічних досліджень // ВКУ. — 1998. — Вип. 40. — С. 18.

² Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада // ИАК. — Пг., 1914. — Вип. 51. — С. 17—66, табл. 1.

³ Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 39.

⁴ ОАК за 1898 г. — С. 75. — Рис. 126—130.

⁵ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — С. 146.

⁶ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С. 35.

⁷ Махновець Л.Є. Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1898. — С. 171, 180.

⁸ Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 127.

⁹ Кабанець Є. Єврейські ремінісценції в спадщині давнього Києва // Хроніка-2000. — 1998. — Вип. 21—22. — С. 32—33.

¹⁰ Татищев В.Н. История Российская: В 7 томах. — М.; Л.: Изд-во СССР, 1963. — Т. 2. — С. 129.

¹¹ Матузова В.И. Английские средневековые источники. IX—XIII вв. — М.: Наука, 1979. — С. 50.

¹² Там же.

¹³ Махновець Л.Є. Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989. — С. 316.

¹⁴ Там само. — С. 171, прим. 3.

¹⁵ Житецький І. Євреї на Півдні Русі // Хроніка-2000. — 1998. — Вип. 21—22. — С. 16.

¹⁶ Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины ХІІІ ст. — 2-е изд. — К., 1903. — С. 388—389; Пассек В.В. Окрестности Переяслава // Очерки России. — М., 1840. — Кн. 4. — С. 144—145; Чертеж камня с еврейской надписью, найденного в городе Переяславе на предместье (на форштате) в саду градского главы купца Дмитрия Афанасьева сына Новова в земле // НА ИА НАНУ. — Ф. 13, № 24.

¹⁷ Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена: Собр. сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 329.

¹⁸ Савчук А.П. Отчет о полевых исследованиях 1981 г. // НА ИА НАНУ. — 1981/78. — С. 6.

¹⁹ Юра Р.А. Археологические исследования на посаде древнего Переяслава в 1965—1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — Вип. 1. — С. 177—178.

²⁰ Колибенко О.В. Нові матеріали до історичної топографії околиць Переяслава Руського // Історія та культура Лівобережжя України. — К.; Ніжин: НДПІ, 1997. — С. 11.

²¹ Колибенко О.В. Археологічні дослідження в урочищі Оболонь // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. — С. 21.

²² Колибенко О.В., Коцур В.П. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. — Переяслав-Хмельницький, 1995. — С. 31.

²³ *Роздобудько М.В.* До проблеми заснування Переяслава // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. — С. 47.

²⁴ *Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р. // НА ІА НАНУ. — 1991/211. — С. 21; *Сикорський М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 г. // НА ИА НАНУ. — 1978/85. — С. 2—23.

²⁵ *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. — М.: Наука, 1962. — Т. 2. — Стб. 379, 381.

²⁶ *Махно Е.В., Сікорський М.І.* Новий могильник черняхівської культури у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 95—100.

²⁷ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі* / І.М. Желзняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак / Під ред. О.С. Стрижака. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 62.

Одержано 25.10.2000

А. Колибенко

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЕВРЕЙСКОГО НЕКРОПОЛЯ В ПЕРЕЯСЛАВЕ РУССКОМ

Рассмотрен вопрос о локализации еврейского некрополя в Переяславе Русском. Приведены аргументы относительно того, что возникновение данного некрополя в ур. Гора следует датировать XIX в., а вопрос о локализации еврейского некрополя монгольского времени требует дальнейших широких исследований.

О. Kolybenko

ON THE QUESTION ABOUT THE LOCALIZATION OF THE JEWISH NECROPOLIS AT THE PEREYASLAV RUSSIAN TOWN

The question about the localization of the Jewish necropolis at the Pereyaslav Russian town is considered, and the arguments are given that the appearance of this necropolis in the tract of Gora should be dated by the XIX century AD. The question about the localization of the Jewish necropolis of the pre-Mongolian time requires further wide studies.